

SPECIÁLNĚPEDAGOGICKÁ GERONTAGOGIKA - VÝSLEDEK ZMĚN PARADIGMATU SPECIÁLNÍ PEDAGOGIKY

Oldřich Müller

Anotace

Posuny v teorii a praxi oboru speciální pedagogika přinášejí také potřebu vytváření a etablování teoreticko-metodologického „zázemí“ speciálněpedagogické péče o osoby ve stáří. S tím souvisí nutnost provést některé koncepční i obsahové oborové změny. Mimo jiné je třeba se zaměřit na základní vymezení, terminologii a možnosti rozvoje (udržení) lidského potenciálu této skupiny klientů.

Klíčová slova

Speciální pedagogika, speciálněpedagogická andragogika, speciálněpedagogická gerontagogika, senioři, demence, kognitivní porucha, postižení paměti, Alzheimerova choroba, komplexní rehabilitační péče, aktivizace, terapie.

Special Educational Gerontology – Result of Changes in the Paradigm of Special Education

Summary

Special education focuses on seniors too. The main aim of special care is to keep seniors active both physically and psychologically. One of the methods activation can be, for example, therapy.

Key words

Special education, seniors, elderly, dementia, mental disorder, memory disorder, Alzheimer's disease, complex rehabilitation care, activation, therapy.

Úvod

V průběhu druhé poloviny devadesátých let dvacátého století a na přelomu dvacátého a jednadvacátého století se v odborných kruzích zabývajících se speciální pedagogikou stále více ozývaly hlasy volající po změnách oborového paradigmatu – tedy po nutnosti vytváření jakéhosi „revolučně-startovního“ souhrnu (vědeckým myšlením a konáním posvěcených a patřičnými autoritami

garantovaných) domněnek, předpokladů, představ, postojů, hodnocení problémů a metodických pravidel jejich řešení, směřujícího k tvorbě nového systému oborové teorie a metodologie. Jako příklad lze uvést teoretické statě M. Valenty a J. Jesenského.

M. Valenta se v jednom ze svých klíčových článků (2001) zmiňuje o konceptuálních, strukturálních i obsahových změnách vykazujících v oboru speciální pedagogika kvalitativně takovou dimenzi, že k jejich řešení nemohou postačovat jenom dílčí úpravy, ale přímo nástup nového systematického oborového modelování a vymezení. J. Jesenský (2000) obdobně hovoří o vzniklých skutečnostech české transformace (např. o rozšíření oborového předmětu na všechny věkové kategorie, vyzvednutí atributu specifických potřeb, odmítání prevalence defektů a disaptibilit, odmítání stigmatizace a vyřazování, akcentování empatie a integrace, zdůrazňování spojení s rehabilitací atp.), s nimiž souvisí potřeba rozboru dosavadního stavu a odhalení nových výchozích pozic pro tzv. komprehensivní speciální pedagogiku.

Za dílčí oblast změn paradigmatu speciální pedagogiky (a rovněž za velkou výzvu pro budoucí v ní realizovaný výzkum a vědecké přispění do jejího systému) lze považovat nutnost vymezení výchozích teoreticko-metodologických pozic prováděného za účelem možného přispění speciálních pedagogů k řešení vyšší kvality života seniorů (a potažmo seniorů, kteří jsou ve svém společenském životě znevýhodnění především z důvodu existence primárního zdravotního postižení). Jinými slovy – se změnou paradigmatu speciální pedagogiky souvisí také počátky vytváření a etablování její součástí, speciálněpedagogické gerontagogiky.

Náš text se pokouší popsat právě jakési primární „záchytné“ body („pilíře“) potřebné pro koncipování i další formování této specializace (poznámka – nejde o problematiku v celé její obsahové, ani koncepční šíři).

Vymezení a základní terminologie

Speciálněpedagogická gerontagogika (součást oboru speciální pedagogika) zaplňuje vedle speciálněpedagogické andragogiky ono „vakuum“ (zmiňované např. Jesenským – viz výše) v podchycení některých nových doposud ne zcela pokrytých věkových kategorií. Jedná se o disciplínu zabývající se rozvojem (či také udržením) lidského potenciálu osob ve stáří se speciálněpedagogicky akceptovatelnou příčinou sociálního znevýhodnění, přičemž je tento rozvoj (udržení) nahlížen z tzv. speciálněpedagogických pozic a podporován za pomoci speciálněpedagogických prostředků. Neoddělitelnou součástí takto formulovaného

předmětu přitom jsou teoreticko-metodologické otázky naplnění všech možností, podmínek a dílčích úkolů nutných pro udržení žádoucího společenského postavení uvedených osob.

Speciálněpedagogickou gerontagogiku lze obsahově vnitřně strukturovat na oblast:

- základní terminologie a teoretického základu oboru
- historie oboru
- metodologie oboru (včetně diagnostiky)
- teorie rozvoje lidského potenciálu speciálněpedagogických klientů senior-ského věku
- teorie řízení a organizace v institucích zabývajících se (mimo jiné) rozvojem lidského potenciálu speciálněpedagogických klientů seniorského věku.

Ke speciálněpedagogické gerontagogice se váže i celá řada základních a odvozených odborných termínů. K těm nejzákladnějším jistě patří samotný pojem stáří (jeho „nositeli“ pak jsou osoby ve stáří či jinak osoby seniorského věku, senioři atp.).

Stáří je obecně pozdní fází ontogeneze, jinak také projevem a důsledkem involučních změn (funkčních i morfologických). Pro naše potřeby však rozlišujeme více jeho konkrétních typů (a širších dimenzí) – především:

1. kalendářní stáří – jedná se klasický typ chronologický, jednoznačně vymežitelný, jednoduše měřitelný a výhodný pro stanovení normativně pojatých kategorií (např. důchodového věku) – za jeho počátek je považován věk 65 let, o vlastním stáří hovoříme kolem 75 let (tento typ více nebo méně koreluje s jinými proměnnými – s biologickým stářím např. jen částečně)

V odborných kruzích se objevují nejrůznější chronologicky pojaté klasifikace stáří – pro ilustraci uvádíme následující členění (viz např. Topinková, Neuwirth, 1995, Pacovský, 1997, Jesenský, 2000, Mühlpachr, 2004):

- 65–74 let: mladí senioři (problematika adaptace na penzionování, volného času, aktivit, seberealizace)
- 75–84 let: staří senioři (problematika změny funkční zdatnosti, tolerance zátěže, specifického stonání, osamělosti)
- 85 let a více: velmi staří senioři (problematika soběstačnosti a zabezpečení).

2. sociální stáří – jedná se typ, jež je vztahován ke společenskému očekávání chování přiměřeného určitému biologickému věku (Stuart-Hamilton,

1999) – týká se změn sociálních rolí (např. těch, jež souvisejí s penzionováním), postavení (např. ztráta prestiže, ageismus), potřeb (např. potřeby seberealizace), životního stylu (např. nucená pasivita), ekonomického zajištění (např. pokles životní úrovně) – klasická sociální periodizace používala označení třetí, čtvrtý věk (či období postproduktivní a období závislosti)

Třetí (postproduktivní) věk a čtvrtý věk (období závislosti) jsou stále více podrobovány jisté kritice, neboť evokují jakousi neužitečnost. Proti se staví koncept celoživotního osobnostního rozvoje, celoživotního vzdělávání a celoživotní seberealizace a společenské participace s proměnlivými formami výdělečné činnosti a s podporou inkluzivně orientovaných sociálních služeb (Kalvach, Zadák, Jirák, 2004).

3. biologické stáří – jedná se o typ, jež odráží konkrétní míru involučních změn (v jejich psychické i fyzické dimenzi) – jeho celkové stanovení je velmi obtížné (ba téměř nemožné), takže nemůže dost dobře nahradit (byť se to nabízí) kalendářní stáří.

S termínem stáří je úzce propojen rovněž termín funkční věk (či funkční stav). Tento termín je značně individuální a proměnný a je ovlivňován jak faktory biologicky-involuční povahy, tak také projevy a důsledky chorob, či faktory povahy sociálně-kulturní, psychické atd. Zjednodušeně lze konstatovat, že funkční stav představuje míru soběstačnosti daného jedince (čili míru nezávislosti na prostředí, v němž žije). Jeho posuzování obsahuje zejména:

- míru schopnosti základních aktivit (tedy sebeobsahu – například hygienu, oblékání, samostatný pohyb, jídlo atp.)
- míru schopnosti instrumentálních aktivit (tedy například schopnosti vedení domácnosti, nakupování, telefonování, obsluhování internetu, cestování atp.)
- míru psychických funkcí (tedy např. stavu myšlení, paměti, vnímání zrakem, sluchem atp.)
- míru psychomotoriky atd.

Dle funkčního stavu můžeme rovněž osoby ve stáří klasifikovat – klasifikaci tohoto typu navrhla Spirdusová (Kalvach, Zadák, Jirák, 2004), která rozlišila tzv.:

- elitní seniory – mající do vysokého věku toleranci k extrémním výkonům (např. maratónský běh, skok padákem atp.)
- zdatné seniory – mající velmi dobrou tělesnou a duševní kondici, pravidelně se věnující sportovním pohybovým aktivitám, oplývající

lepší výkonností než mladší inaktivní lidé, nemající omezení pohybu, věnující se cestování atp.)

- nezávislé seniory – nemající problémy se soběstačností, zvládající instrumentální aktivity, vedoucí sedavý způsob života, mající omezené kloubní pohyby, nízkou svalovou sílu, špatné zvládající neobvyklé zátěže (např. onemocnění, kalamity atp.)
- křehké seniory – nezvládající instrumentální aktivity každodenního života, ohrožené až ztrátou samostatnosti, obvykle vyhledávající chráněné prostředí, alespoň v některých činnostech potřebující pravidelnou pomoc rodiny či pečovatelské služby
- závislé a zcela závislé seniory – oplývající omezeným pohybem nebo upoutané na lůžko, částečně zvládající či nezvládající základní sebeobsluhu (příkladem je středně těžká či těžká demence).

Speciálněpedagogická podpora rozvoje (udržení) lidského potenciálu osob ve stáří má být zaměřena na zlepšení kvality jejich života, což je (zjednodušeně řečeno) spíše subjektivní pohled člověka na jednotlivé stránky jeho žití. Tento pohled závisí (a současně zahrnuje) na:

- zdravotním stavu
- věku
- vlastních přáních
- životních cílech a očekáváních
- duchovní úrovni
- rodinném zázemí
- ekonomickém zajištění
- možnosti seberealizace
- úrovni poskytovaných služeb
- postojích ostatních lidí
- kultuře dané společnosti apod.

Je prokázáno, že subjektivní pojetí vlastního života je mnohdy odlišné od objektivních pojetí z okolí dané osoby (někteří lidé se zdravotním postižením nepovažují kvalitu svého života za horší než jakou mají jejich „zdraví“ vrstevníci – byť si to oni o nich myslí).

Ovlivňování lidského potenciálu osob ve stáří

Již bylo uvedeno, že hlavní náplní speciálněpedagogické gerontagogiky je podpora rozvoje (udržení) lidského potenciálu osob ve stáří se speciálněpedagogicky akceptovatelnou příčinou sociálního znevýhodnění. K tomu nyní musíme

dodat, že pojmenování této „příčiny“ je jedním z neustále řešených problémů. Máme totiž co do činění s funkčním stavem (věkem – viz výše) a ten je právě u seniorů znepřehledňován na jedné straně mírou involučních změn, a na straně druhé projevy a důsledky chorob.

K typickým chorobám (poruchám) pojímám se ke stáří patří:

- *progerie a progerické syndromy*
- *poruchy funkcí (zraku, sluchu, pohybu)*
- *osteoporóza (změny kostní tkáně)*
- *demence:*
 - *atroficko-degenerativní (např. Alzheimerova choroba)*
 - *ischemicko-vaskulární (např. důsledky mozkových „příhod“) atd.*

Nejčastějšími klienty (a bohužel narůstajícími) jsou v tomto směru osoby seniorského věku s demencí (především Alzheimerova typu).

Lidský potenciál osob ve stáří může být ze speciálněpedagogických „pozic“ rozvíjen (udržován) mimo jiné aktivizací, čili záměrným a cílevědomým procesem, jehož vyústěním je smysluplná aktivita (jako důležitý předpoklad dobré kvality života, jako důležitý předpoklad kvalitního stárnutí a stáří). Tuto specifickou speciálněpedagogickou aktivizaci lze aplikovat v různých společenských oblastech – jedná se například o:

- rehabilitační péči ve zdravotnictví (může jít např. o některé fyzioterapeuticky orientované postupy, aktivizační programy atp.)
- podporu rovnosti příležitosti na trhu práce a podporu zaměstnávání seniorů jako prodloužení „aktivní“ fáze jejich života
- dostatečnou nabídku různých forem institucionálně vedeného vzdělávání seniorů (např. formou kurzů a přednášek organizovaných v oblasti neziskového i státního sektoru, akademií třetího věku, univerzit třetího věku, speciálněpedagogických intervencí u osob se zdravotním postižením v oblasti sociální péče) a jejich adekvátního obsahu (výzkumy prokazují zájem např. o jazyky, počítače, Internet, techniku obecně, historii a literaturu, zdraví a životní styl, psychologii a sociální oblast – v oblasti speciální pedagogiky je navíc potvrzen význam tzv. terapeuticko-formativně laděných činností)
- dostatečnou nabídku možností uplatňování zájmových aktivit (frekventovanými jsou např. četba, turistika, procházky, jízda na kole, zahrádkářství, křížovky, ruční práce)

- dostatečnou nabídku možností společenského života (tuto mohou nabízet např. kluby důchodců, centra pro seniory, denní stacionáře, knihovny, divadla, kina, spolky)
- rovnost příležitostí k zapojení do veřejného života (může jít o možnost seberealizace např. na úrovni místních správních orgánů, formou dobrovolnické práce s dětmi) apod.

Každá aktivizace prováděná u seniorů by měla respektovat:

- jejich zkušenost
- jejich přirozené tempo
- jejich potřebu jistoty („Takto to dělám vždycky.“)
- jejich potřebu smyslu aktivity (každý člověk si smysl určuje sám – pro někoho je smyslem pomoc jiném, pro jiného je smyslem vydělat peníze)
- jejich potřebu pozitivního ohlasu (ocenění) (Pozor na dětinské pochvaly u seniorů!)
- jejich fyzické i mentální schopnosti.

Speciálněpedagogických prostředků směřujících ke specifické aktivizaci osob ve stáří je celá řada. Vzhledem k tomu, že jejich kompletní popis přesahuje možnosti tohoto textu, zaměříme se pouze na neucelený výčet některých.

Může se jednat o:

- trénink paměti, orientace, vnímání
- nácvik základních a instrumentálních dovedností
- reedukaci a kompenzaci poruch kognitivních funkcí
- speciálněpedagogické terapie (například arteterapii, psychomotorickou terapii, zooterapii atp.)
- preventivně zaměřené zájmové činnosti
- reminiscenční terapii
- validaci atd.

Literatura

- JESENSKÝ, J. *Andragogika a gerontagogika handicapovaných*. Praha : Karolinum, 2000. ISBN 80-7184-823-9.
- KALVACH, Z., ZADÁK, Z., JIRÁK, R. et al. *Geriatric a gerontologie*. Praha : Grada, 2004. ISBN 80-247-0548-6.
- MÜHLPACHR, P. *Gerontopedagogika*. Brno : MU, 2004. ISBN 80-210-3345-2.

- PACOVSKÝ, V. *Proti věku není léku?* Praha : Karolinum, 1997. ISBN 80-7184-486-1.
- STUART-HAMILTON, I. *Psychologie stárnutí.* Praha : Portál, 1999. ISBN 80-7178-274-2.
- TOPINKOVÁ, E., NEUWIRTH, J. *Geriatric pro praktické lékaře.* Praha : Grada, 1995. ISBN 80-7169-099-6.
- VALENTA, M. *Krátké zamyšlení nad nutností změny paradigmatu české speciální pedagogiky pro jednadvacáté století.* Speciální pedagogika, 2001, roč. 11, č. 1, s. 1–3. ISSN 1211-2720.

Oldřich Müller, Mgr., Ph.D.
Katedra speciální pedagogiky PdF UP
Žižkovo nám. 5
771 40 Olomouc
tel.: 585 635 310
e-mail: omuller@centrum.cz